La col·lecció de premsa clandestina de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

Teresa Llorens, Elisa Cano i Xavier Tarraubella

1. Els fons hemerogràfics de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

Pràcticament des de la seva creació l'any 1922, i com a materialització de la voluntat i empenta de qui en fou el primer i durant molts anys director, Agustí Duran i Sanpere, l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB) inicia una labor continuada i sistemàtica de recollida i conservació del patrimoni hemerogràfic barceloní i català, per la seva doble condició de testimoni de l'activitat periodística i de font per a la recerca històrica.

És amb aquesta finalitat que l'any 1928 es crea la Secció d'Hemeroteca, que inicia la seva activitat amb la incorporació de les col·leccions de diaris locals que, des de l'any 1820, s'havien anat aplegant a les oficines municipals. Per ampliar els fons s'impulsen els contactes amb alguns col·leccionistes per aconseguir que fessin donació a l'Arxiu dels materials aplegats, per exemple Francesc Carreras Candi, Alexandre Galí, Rosend Serra Pagès, Lluís Faraudo, Eudald Canivell o Rossend Partagàs. I també fou important la col·laboració de les oficines de premsa del Govern Civil de Barcelona, què durant molts anys enviava els exemplars dels diaris que rebien en compliment de disposicions legals.[1]

Des de la seva creació, els fons de l'Hemeroteca es nodreixen fonamentalment de les donacions d'empreses editorials, entitats ciutadanes, organismes oficials, partits polítics, organitzacions sindicals, associacions locals i particulars, que de manera constant i gratuïta lliuren les seves publicacions periòdiques per ser integrades i conservades com a patrimoni documental de la ciutat.

La secció d'Hemeroteca està actualment especialitzada en l'aplec, el tractament i la preservació de les publicacions periòdiques editades a Barcelona, i el fons conservat suposa la mostra més completa de la producció hemerogràfica i del periodisme barceloní al llarg del temps.

[1] *Guia-catàleg Institut Municipal d'Història*. Barcelona: Ajuntament. Serveis de Cultura, 1983, p. 91.

El fons s'inicia amb les publicacions seriades de periodicitat variable editades a finals del segle XVII i durant les primeres dècades del segle XVIII en forma de fulls volanders (denominades *pre-premsa*), que divulguen esdeveniments d'actualitat, i continua amb un seguit de publicacions periòdiques amb continguts polítics, literaris o d'informació general que s'editen a mesura que avança el segle XVIII, amb títols com el *Caxon de Sastre Cathalan* (1761) o el *Diario Curioso, Histórico, Erudito, Comercial, Público y Económico* (1762). Aquest procés es culmina amb l'aparició del *Diario de Barcelona* (1792-1993), degà de la premsa europea, del qual es conserva una col·lecció completa, igual com succeeix amb bona part de les capçaleres editades a Barcelona durant els segles XIX i XX i fins l'actualitat. De les col·leccions històriques podem destacar títols tan emblemàtics com *Diari Català*, *La Publicitat*, *La Veu de Catalunya*, *El Poble Català*, *La Humanitat*, *La Vanguardia* o *El Noticiero Universal*, entre molts altres.

Pel que fa a les revistes, el ventall de títols que es conserven és molt variat: des de les primeres publicacions catalanistes, literàries, satíriques o artístiques editades a partir de mitjan segle XIX, fins a les revistes de caràcter polític i històric, i els setmanaris d'informació general. Per citar alguns exemples podem mencionar *La Flaca, La Renaxensa, la Campana de Gràcia, L'Esquella de la Torratxa, Pel & Ploma o Quatre Gats*.

L'interès de l'AHCB, des dels seus inicis, per conservar el patrimoni hemerogràfic barceloní i català ha donat com a resultat una col·lecció de més de 400 capçaleres de diaris en paper, convertint-lo en un centre de consulta obligada per part dels investigadors i estudiosos de la premsa barcelonina i la seva història. D'altra banda, la voluntat d'obtenir informació sobre la historia de Barcelona publicada en les revistes de les entitats culturals, esportives, religioses, polítiques, universitàries, centres d'estudi i pensament, etc., l'ha portat a recollir, amb neutralitat ideològica, fins i tot les publicacions que no es difonen pels canals ordinaris, aplegant un total de més de 13.000 títols de revistes.

2. La col·lecció de premsa clandestina: origen, característiques i contingut

Amb els antecedents mencionats, no es estrany que l'AHCB compti entre els seus fons amb una important col·lecció de premsa clandestina.

Aquesta col·lecció està formada per més d'un miler de títols que es van publicar durant la dictadura franquista i fins a la legalització dels partits polítics, i també per publicacions impreses a l'exili per part de refugiats de guerra i per les diferents agrupacions que es van reconstituir a l'exterior. La col·lecció procedeix, gairebé en la seva totalitat, de donatius de particulars i dels diferents partits polítics.

S'ha de destacar que en els primers temps del franquisme els donatius es feien d'una manera anònima, introduint discretament les revistes a la bústia de la Casa de l'Ardiaca, o bé camuflant-les entre els fulls dels diaris consultats a la Sala de Lectura de l'Arxiu.

La consigna de fer arribar els papers clandestins a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona corria entre la gent que es movia o tenia accés a aquest tipus de documentació i cal dir que una gran part dels materials procedeix d' aquesta contribució cívica. El règim franquista va relegar a la clandestinitat no solament els òrgans d'expressió dels partits polítics, organitzacions obreres o agrupacions democràtiques, sinó que també va impedir qualsevol manifestació "poc ortodoxa" de les organitzacions ideològiques del propi règim en les que teòricament es basava. D'aquesta manera va convertir en publicacions clandestines tant els butlletins emesos per l'extrema esquerra com per l'extrema dreta, passant per publicacions falangistes, monàrquiques, catòliques i algunes revistes de l'estranger.

La col·lecció, que és molt desigual a causa de les dificultats d'impressió i distribució, dóna testimoni dels fets i contribueix a la recerca històrica d'una època amb una informació totalment opaca.

L'AHCB va publicar el catàleg de la seva col·lecció de premsa clandestina i de l'exili l'any 2000[2] amb índexs que faciliten la cerca per diferents conceptes: noms dels partits, sindicats i altres associacions a l'interior i a l'exili; sigles de partits i

[2] LLORENS SALA, Teresa. *Premsa clandestina i de l'exili a l'Hemeroteca de l'Arxiu Històric de la Ciutat, 1939-1977*. Barcelona : Ajuntament de Barcelona. Arxiu Municipal de Barcelona, 2000

agrupacions amb el seu nom desenvolupat i també un índex general de noms. L'estructura de la fitxa catalogràfica utilitzada aporta la informació següent: títol, editor, lloc d'edició, dates, exemplars conservats i notes.

Una lectura estadística permet valorar la col·lecció des de diferents punts de vista. Des d'un punt de vista geogràfic, un 80% de la col·lecció està editada a l'interior i un 20% a l'exili. Des d'un punt de vista cronològic, el gruix dels materials pertany als anys setanta.

Pel que fa a les entitats editores, les més ben representades són els partits polítics, amb un 55% de publicacions, i després les organitzacions sindicals amb un 20%. Les publicacions estudiantils, en canvi, són poc significatives en la col·lecció ja que només representen el 3%. I també estan quantificades amb aquest darrer percentatge les publicacions d'agències d'informació.

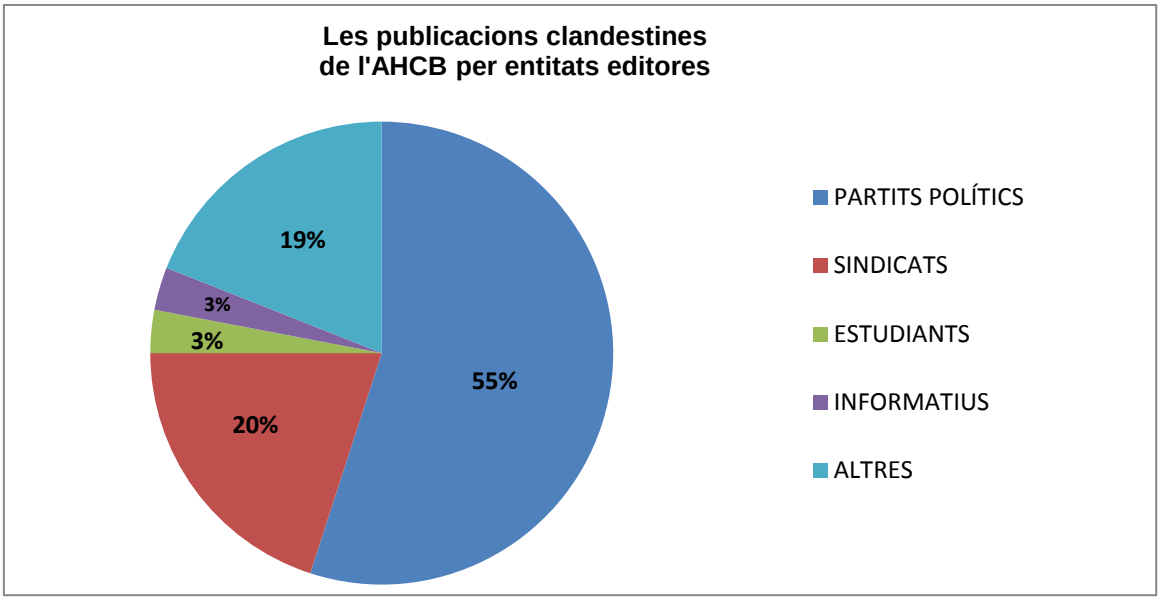

I finalment, des d'un punt de vista ideològic hi ha representat un ampli ventall de tendències polítiques: comunistes, socialistes, anarquistes, trotskistes catalanistes, independentistes, carlistes, falangistes, militars, monàrquics Joanistes, l'extrema esquerra i també l'extrema dreta.

És indubtable que aquesta col·lecció és molt poc convencional i bona part de les publicacions no tenen peu d'impremta, i si el tenen, molts cops és erroni o fals per tal de complicar la localització del lloc d'impressió. En molts casos,

la única informació d'una publicació és el propi document, i s'ha de recórrer al seu contingut per tal de trobar dades objectives per poder vincular un document a una organització, un moment històric o un lloc d'edició.

En el moment de la realització del catàleg es va elaborar un apartat de notes en el qual es van transcriure extractes del text de les pròpies publicacions que permetien justificar la filiació política i ideològica, les escissions que comporten sovint canvis en el títol de les publicacions, etc. En alguns casos s'utilitza bibliografia d'autors especialitzats en aquests anys per donar informació que no era possible extreure de les pròpies publicacions.

En la col·lecció es conserven exemplars dels òrgans de la majoria de partits polítics catalans que es van reorganitzar cap als anys quaranta, l'etapa més dura de la repressió, tant a l'interior com a l'exili.

Un exemple seria la revista *Catalunya* (1944-1945), editada a Tolosa i portaveu de l'Aliança Nacional de Catalunya a França, primer organisme unitari creat pel PSUC[3] ; o la revista *La Batalla*, editada pel POUM des de l'interior a partir del mes de setembre de 1944 i que conserva el mateix nom que el diari que aquest partit imprimí a Barcelona (del 2 d'agost de 1936 al 27 de maig de 1937) des de la rotativa ocupada del diari *El Correo Catalán.*

També es pot destacar d'aquests anys la col·lecció completa de *La Humanitat*, òrgan d'Esquerra Republicana de Catalunya, formada per 19 números dels anys 1945 i 1946 que consten com a editats a Tolosa, però que en realitat s'editaven a Barcelona[4], amb la mateixa capçalera que el diari imprès a la mateixa ciutat entre el 9 de novembre de 1931 i el 24 de gener de 1939.

El Partit Socialista Unificat de Catalunya va començar a editar la continuació del seu òrgan *Treball* (Barcelona, 21 de juliol de 1936 - 25 de gener de 1939, imprès durant la guerra a les rotatives del suprimit diari *El Matí*) a la presó Model de Barcelona[5], i es conserven números des de l'any 1943.

Continuant amb la producció clandestina de butlletins dels anys quaranta, a Barcelona i en català, el gener de 1946 apareix *Endavant*, del

[3] BOVÉ, Miquel ; CAPILLA, Antoni. *La Premsa de sorra: les publicacions obreres clandestines a la Catalunya de postguerra, 1939-1953*. [Barcelona]: Diputació de Barcelona : Col·legi de Periodistes de Catalunya, DL 1995, p. 20.

[4] CREXELL, Joan. *Periòdics suposadament d'exili.* A: *Paper groc,* núm. 12 (març 1994), p. 104.

[5] BOVÉ, Miquel...(op. cit.), p. 77.

Moviment Socialista de Catalunya, que des de gener de 1945 ja s'editava a Tolosa i *Per Catalunya*, butlletí del Front Nacional de Catalunya, del qual es conserven exemplars de 1945.

En el següent gràfic es pot observar quins són els partits i organitzacions polítiques amb major nombre de títols conservats i inferir per la dimensió de l'apartat "altres", l'enorme proliferació d'organitzacions polítiques a la clandestinitat (cada una d'elles amb un nombre de capçaleres inferior a 9 en la col·lecció conservada).

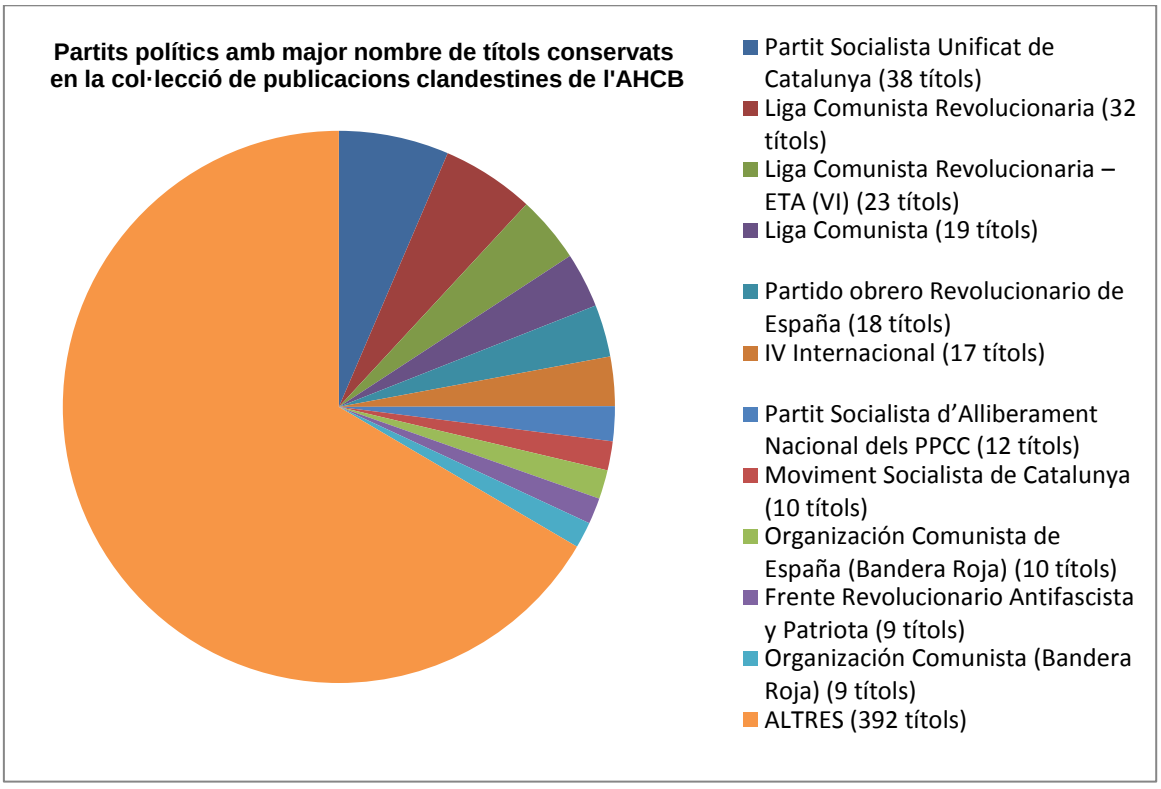

A part dels diferents òrgans d'expressió dels partits polítics que progressivament veuen la llum mantenint les mateixes capçaleres amb una voluntat de permanència en la societat civil, també es disposa de butlletins del món de la cultura catalana com la col·lecció completa de: *Antologia dels fet, les idees i els homes d'occident* [6](1947-1948), editada per Antoni Ribera.

Aquesta revista publicava en versió original els articles escrits en llengües romàniques, la resta d'idiomes es traduïen al català. Només van sortir 12

[6] CREXELL, Joan...(op. cit.), p. 82.

números, va ser suspesa i continuada el 1949 per: *Occident, publicazione del Centro di Cultura Internazionali,* butlletí que pren el seu títol de l'última paraula de la revista *Antologia.* S'editava a Barcelona, amb textos en català, francès, anglès i italià, tot i que al peu d'impremta hi constava la ciutat italiana de Gènova

Una altra revista literària considerada com un símbol de la represa de la cultura catalana és *Ariel*[7], de la que es van editar 23 números a Barcelona i dos suplements. A partir del número 20 consta com a editada a París i surt sense títol, encara que manté la mateixa tipografia i el mateix disseny gràfic que la fa fàcilment identificable.

La revolta universitària dels anys 60 està molt ben representada amb les publicacions *9 de març*, *Boletín informativo* i *Revista Siega*, totes elles editades pel Sindicato Democrático de Estudiantes Universitarios de Barcelona (SDEUB), constituït el dia 9 de març de 1966 al Convent dels Caputxins de Sarrià, durant la famosa *Caputxinada.*

Dels col·lectius de contrainformació es pot destacar l'agència d'informació API (Agencia Popular informativa). L'AHCB conserva la col·lecció completa del seu butlletí (1972-1976), que publicaven en castellà ja que consideraven que era més útil , encara que el 1976 va sortir una versió en català. Editen també, l'any 1974, una interessant bibliografia de les revistes clandestines publicades a Catalunya.

També es disposa d'una altra curiosa revista d'informació que porta per títol *L'Hora de Catalunya*, escrita per una sola persona, el periodista Robert Font i que va arribar a publicar 364 números. Es una publicació diària de tendència nacionalista editada en ciclostil al Consolat Britànic de Barcelona. Evidentment la seva existència era coneguda tant pel Consolat com pel Servei d'Intel·ligència Britànic, i se'n distribuïen un centenar d'exemplars entre persones de tota confiança.[8]

Els anys 70, amb el règim franquista en hores baixes, estan marcats per un creixement exponencial de la literatura clandestina.

[7] CREXELL, Joan...(op. cit.), p. 104

[8] VILADOT I PRESAS, Albert. *Nacionalisme i premsa clandestina (1939-1951)*. Barcelona : Curial, 1987, p. 162-170. I també: FIGUERES I ARTIGUES, Josep Maria. *Inventaris i catàlegs: L'Hora de Catalunya: diari català clandestí irrecuperable o l'hemerografia com a eina de referència de la consciència nacional*, A: Revista de Catalunya, núm. 167(novembre 2001), p. 110-128.

A la col·lecció es disposa de títols tan carismàtics com *Mundo obrero*, reivindicat i compartit com a signe d'identitat i com a òrgan d'expressió pels diversos partits comunistes espanyols: Partido Comunista de España (marxista-leninista), Partido Comunista de España (internacional), Partido Comunista de España i Partido Comunista de España (internacionalista). Aquesta publicació permet conèixer l'evolució del moviment comunista en aquests anys.

En la col·lecció es poden trobar altres exemples d'aquest fenomen de competència per la marca prestigiosa d'un mitja de comunicació que la gent identifica amb una o varies històries d'acció política singular: *Combate* (LCR; LC), *Lluita* (PSAN, PSAN-p) o *Proletario* (LCR, LC, Comisión Obrera Revolucionaria, Front Obrer de Catalunya; Obreros Revolucionarios) en serien alguns casos.

El moviment obrer també està molt ben representat en la col·lecció, amb una majoria de títols que pertanyen al sindicat Comisiones Obreras (CC.OO), un dels principals moviments organitzats d'oposició al règim. Només mencionar com a exemple el butlletí *Comisión obrera*, la primera de les seves publicacions que s'edita a Barcelona l'any de la seva creació, el 1965.

En el gràfic següent s'observen els sindicats amb més títols:

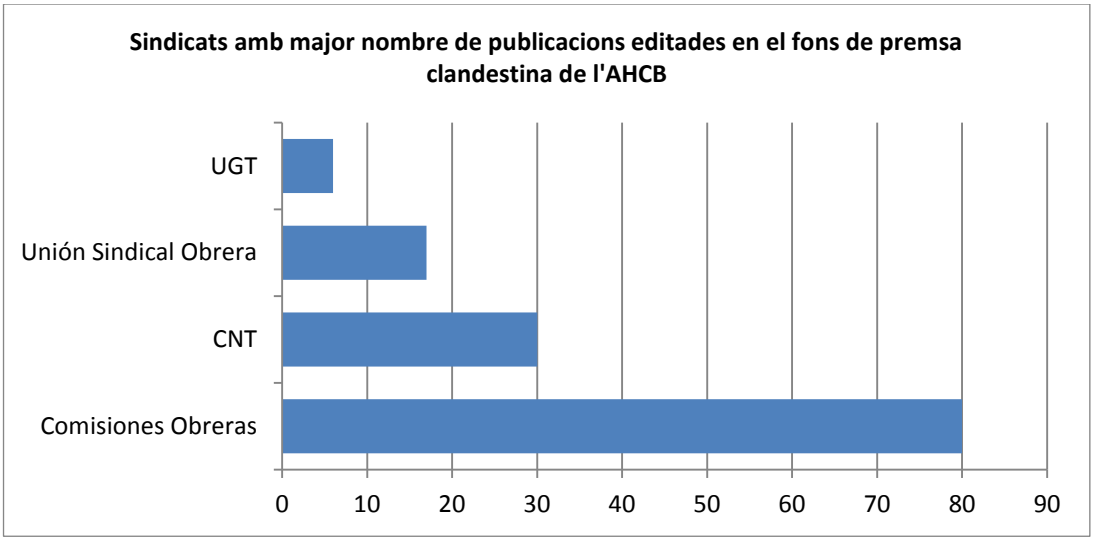

Pel que fa a les revistes editades a l'exili s'han d'anomenar bàsicament dos països: França i Mèxic, tant per la quantitat d'exiliats que hi residien com pel pes específic que tingueren en la reconstitució dels partits polítics i en la formació de moviments de resistència. Un és important per la seva proximitat i l'altre per la forta oposició al règim de Franco.

A Mèxic es va editar *La Nostra revista*, fundada per Avel·lí Artís, *Pont Blau, Quaderns de l'exili, Orfeó català* i *Ressorgiment*, entre d'altres, de les quals es conserven exemplars.

Els refugiats de guerra que vivien a França sí que van tenir molta més relació amb els moviments de resistència interns i van col·laborar activament amb la producció de premsa clandestina des de les seves formacions a l'exili, sobretot des de París i el sud de França.

Les revistes d'exili no es poden considerar publicacions clandestines ja que la seva edició era legal o absolutament tolerada. També cal dir, pel que fa a França, que el pas de clixés, butlletins i suport econòmic era constant per la frontera entre ambdós països.

Les publicacions editades a França més destacades que es conserven en la col·lecció són: *Catalunya informa* i *Diàleg*, impreses a París; *Vida nova*, impresa a Montpeller; els butlletins editats per la CNT *Atalaya, España libre, CNT, Terra lliure, Estudios confederales, Nervio* i *Solidaridad Obrera*, tots ells editats també a Paris; *La Humanitat*, editada per Esquerra Republicana a Montpeller; *El Socialista*, publicació del Partido Socialista Obrero Español editada a París; les publicacions de la Generalitat de Catalunya *Butlletí d'informació* i *Servei català d'informacions*, impreses a Neuilly s/Seine; o la revista *Endavant*, publicació del Moviment Socialista de Catalunya que s' editià a Tolosa, Perpinyà i París.

3. Estat, tractament i accessibilitat de la col·lecció

La premsa clandestina, editada en unes condicions totalment adverses, es caracteritza per la seva fragilitat fruit d'una impressió molt primitiva basada en les ciclostils casolanes anomenades "vietnamites", sobretot en els primers anys del franquisme. A més, també cal tenir en compte les altes càrregues d'acidesa que conté el suport paper, de mala qualitat. Tot això dificulta en molts casos la seva manipulació i posa en perill la seva conservació. Per aquest motiu, una de les opcions per conservar els materials és la digitalització que, a part de facilitar la consulta, protegeix l'original.

La varietat i riquesa documental de la col·lecció, junt amb la voluntat de cooperació que sempre ha tingut l'AHCB, l'ha portat a col·laborar amb diferents institucions per compartir recursos i fer més visibles els materials conservats.

Així, s'han prestat a la Fundació Irla els exemplars de *La Humanitat* clandestina editada en diversos indrets a l'exili i a l'interior (1942-1965), per tal que s'incorporessin, dins el projecte de recuperació de la memòria històrica d'Esquerra Republicana de Catalunya, a l'hemeroteca del portal de la Fundació. Es troben accessibles a:
http://www.memoriaesquerra.cat/plana.php?veure=publicacions

També es va prestar a la Fundació Nous Horitzons, en el marc del seu objectiu de recuperació de la memòria històrica col·lectiva, els exemplars de la publicació *Treball* (PSUC), per tal de ser digitalitzats. Actualment, l'hemeroteca de l'AHCB posa a disposició del públic interessat, a la seva seu, els exemplars digitalitzats per a la consulta i reproducció.

La col·lecció de *Treball* de l'hemeroteca de l'AHCB completa la que es conserva en altres centres de Catalunya, i també la col·lecció de premsa clandestina del Partido Comunista de España, que ha estat digitalitzada i que es troba accessible a internet dins la Biblioteca Virtual de Prensa Històrica. Es tracta d'un projecte cooperatiu de digitalització de premsa històrica espanyola, encapçalat pel Ministerio de Cultura en col·laboració amb les Comunitats Autònomes i altres institucions com, en aquest cas, la Fundación de Investigaciones Marxistas. Aquest portal conté gairebé 90.000 pàgines corresponents a premsa clandestina del període 1932-1976, un material imprescindible per conèixer les activitats del Partido Comunista i de les organitzacions que giraven al seu voltant. Es poden consultar a:
http://prensahistorica.mcu.es/clandestina/es/micrositios/inicio.cmd

L'Arxiu ha col·laborat també, prestant els exemplars per a la consulta i posterior digitalització, en la realització del *Catàleg de publicacions sindicals clandestines 1939-1975,* un recurs electrònic publicat pel Centre d'Estudis Sociolaborals el 2006. Es tracta d'un catàleg col·lectiu dels fons de publicacions sindicals clandestines de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, del Centre

Documental de la Comunicació (CEDOC) de la UAB, i de la Biblioteca Pública Arús de Barcelona. La finalitat d'aquest catàleg és facilitar l'accés i el coneixement de les publicacions que van editar les diferents organitzacions sindicals clandestines del moviment obrer a Catalunya després de la guerra civil i durant la dictadura del general Franco (1939-1975). Pot consultar-se a:

http://cgtcatalunya.cat/memoriahistorica/cataleg/

Un altre projecte en el què l'AHCB ha participat ha estat el portal Dipòsit Digital de Documents - Premsa política clandestina del CEDOC (Universitat Autònoma de Barcelona), facilitant la incorporació d'exemplars de premsa clandestina per completar alguns dels títols de la col·lecció conservada a l'Hemeroteca General de la UAB. Aquest portal inclou publicacions que corresponen fonamentalment als anys 60 i 70 i es pot consultar a:
http://ddd.uab.cat/collection/ppc?ln=ca

L'hemeroteca de l'AHCB, atès que fins avui no disposa de portal propi per allotjar publicacions digitals, coopera activament amb el projecte ARCA (Arxiu de Revistes Catalanes Antigues) des de l'any 2006. Aquest portal va ser creat per digitalitzar publicacions periòdiques tancades que han estat representatives de la cultura i la societat catalana. És un dipòsit cooperatiu de preservació digital liderat per la Biblioteca de Catalunya amb el suport del Consorci de Biblioteques Universitàries de Catalunya (CBUC), i en el qual cooperen moltes altres institucions.

Malgrat que el propòsit d'ARCA no és només la digitalització de publicacions clandestines, la gran tasca de digitalització que ha impulsat des de l'any 2006, amb 366 títols complets accessibles avui a la xarxa, fa que s'hi puguin trobar alguns títols clandestins, com per exemple les publicacions *Dau al set* o *Ariel.* Les publicacions incorporades a ARCA es poden consultar a:
http://www.bnc.cat/digital/arca/index.html

L'AHCB ha col·laborat també amb la Generalitat de Catalunya en la digitalització de la col·lecció completa del *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* (DOGC), facilitant els tres números editats a França el juny de 1956 i

els mesos de maig i agost de 1977, respectivament. Els dos números de l'any 1977 reflecteixen les negociacions entre el president Josep Tarradellas i el Govern de l'Estat per al restabliment de la Generalitat de Catalunya. Aquesta publicació es pot consultar a:
http://dogcrepublica.gencat.cat/DOGC/pages/cercaDisposicions.jsf

Altres entitats que han demostrat preocupació per la descripció, conservació i difusió de les publicacions clandestines que conserven han estat, entre altres: la Fundació Rafael Campalans (PSC), que des de la seva pàgina web dóna accés digital a la publicació clandestina del socialisme català *Endavant* (1945–1968) i a altres capçaleres representatives del socialisme[9]; la Fundación Francisco Largo Caballero del sindicat UGT, que conserva publicacions periòdiques des de 1904 i es troben en procés de digitalització del fons[10]; i la Fundació Cipriano García del sindicat CCOO, que va editar el 2003 el catàleg *La Premsa silenciada*. *Clandestinitat, exili i contrainformació (1939-1977)*, a càrrec de Javier Tébar Hurtado i Juanma García Simal, publicació que actualment es troba disponible a través de la pàgina web de la Fundació[11].

[9] Fundació Rafael Campalans. http://www.fcampalans.cat/arxiu/fons_hemerografic.php
[10] Fundación Francisco Largo Caballero (UGT). http://www.ugt.es/fflc/
[11] Fundació Cipiano García (CCOO). http://www.ccoo.cat/revistes/arxiu_historic/premsa_silenciada.pdf